

سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی

♦ دکتر سوده مقصودی

عضو هیئت علمی گروه علوم اجتماعی دانشگاه شهید باهنر کرمان

تعریف سرمایه اجتماعی

منظور از سرمایه اجتماعی املاک، دارایی‌های شخصی یا پول نیست. بلکه منظور آن چیزی است که باعث می‌شود این اشیاء محسوس در زندگی روزمره مردم، بیشتر به حساب آیند؛ یعنی حسن نیت، دوستی، حس همدردی و مراودات اجتماعی بین گروهی از افراد یا خانواده‌ها که یک واحد اجتماعی را تشکیل می‌دهند. اگر شخصی با همسایه‌اش ارتباط برقرار کند و آن‌ها نیز با دیگر همسایگان ارتباط برقرار کنند انباشتی از سرمایه اجتماعی به وجود خواهد آمد که نیازهای شخصی آن‌ها را برآورده نموده و حتی می‌تواند باعث بهبود چشمگیر کیفیت زندگی در کل آن اجتماع گردد، در حالی که کل اجتماع از همکاری اجزای خود منتفع می‌شود و افراد نیز از مزایایی همچون مساعدت، همدردی و دوستی با همسایگان بهره‌مند خواهند شد.

در یک نگاه کلی، سرمایه اجتماعی عبارت است از ظرفیتی اجتماعی که هماهنگی و همکاری را در گروه و جامعه تسهیل می‌کند. در ضمن می‌توان سرمایه اجتماعی را مفهومی مرکب که دارای ساختار، محتوا، و کارکرد است، تلقی نمود. در این راستا، ساختار سرمایه اجتماعی همان شبکه ارتباطات اجتماعی، محتوای آن اعتماد و هنجارهای اجتماعی، کارکرد آن عمل متقابل اجتماعی و نتیجه آن در جامعه و اقتصاد همکاری و هماهنگی است.

ابعاد سرمایه اجتماعی

در یک دسته‌بندی کلی سرمایه اجتماعی به سه بعد ساختاری، شناختی، و ارتباطی تقسیم می‌شود:

بعد ساختاری: این بعد از سرمایه اجتماعی بیشتر ناظر بر روابط موجود و میزان و شکل این روابط است که، در واقع، نمود عینی سرمایه اجتماعی در جامعه است. باید توجه داشت در سنجش سرمایه اجتماعی معمولاً این بعد در مرکز توجه قرار دارد. این بعد از سرمایه اجتماعی شامل متغیرهای زیر است:

۱- پیوندهای موجود در شبکه، شامل وسعت و شدت ارتباطات موجود در شبکه،

سرمایه اجتماعی

عبارت است از

ظرفیتی اجتماعی

که هماهنگی و

همکاری را در

گروه و جامعه

تسهیل می‌کند.

در ضمن می‌توان

سرمایه اجتماعی

را مفهومی

مرکب که دارای

ساختار، محتوا،

و کارکرد است،

تلقی نمود.

در این راستا،

ساختار سرمایه

اجتماعی همان

شبکه ارتباطات

اجتماعی،

محتوای آن

اعتماد و

هنجارهای

اجتماعی، کارکرد

آن عمل متقابل

اجتماعی و نتیجه

آن در جامعه و

اقتصاد همکاری و

هماهنگی است.

۲- شکل و ترکیب شبکه، شامل سلسله مراتب شبکه، میزان ارتباط پذیری و تراکم شبکه،

۳- تناسب سازمانی، تا چه اندازه شبکه ایجاد شده برای هدفی خاص ممکن است برای اهداف دیگر استفاده شود.

بعد شناختی: این بعد بیشتر متناظر با اشتراکاتی است که کنشگران اجتماعی از طریق آن‌ها با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند. این بعد را می‌توان زبان مشترک ناشی از شناخت متقابل نیز نام نهاد که شامل ارزش‌ها، باورها، نگرش‌ها، و پنداشته‌های اجتماعی است؛ پنداشته‌ای که زمینه را برای تعاون و همکاری اجتماعی فراهم می‌سازند و شامل دو دسته کلی اند:

۱- زبان و علائم مشترک؛ شامل اشتراکاتی که به سبب موقعیت مکانی، قومی، نژادی و از این قبیل حاصل می‌شوند،

۲- روایت‌های مشترک؛ مانند اشتراکات فرهنگی، عرف‌های جاری در جامعه و ...

بعد ارتباطی: این بعد ناظر بر متغیرهایی است که بدون وجود آن‌ها کنشگران اجتماعی با یکدیگر ارتباط متقابل برقرار نمی‌کنند. در واقع، این متغیرها شرط لازمی برای برقراری کنش اجتماعی و در نتیجه کسب سرمایه اجتماعی برای کنشگر است. این بعد شامل این متغیرها است: اعتماد، هنجار، تعهدات و روابط متقابل، تعیین هویت مشترک.

شاخص‌های سرمایه اجتماعی

اعتماد اجتماعی: اعتماد به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابعاد سرمایه اجتماعی به‌تنهایی یا در کنار سایر ابعاد نشان‌دهنده سطح بهره‌مندی گروه‌ها و جوامع از سرمایه اجتماعی است. اعتماد بر یک سلسله عادات اخلاقی و تعهدات رفتاری دوطرفه استوار

است که به‌وسیله اعضای جوامع نهادینه می‌شود. اعتماد اجتماعی عبارت است از تعهدات، ارزیابی‌ها سود و زیان و انتظارات افراد نسبت به یکدیگر که با ایجاد اطمینان و اتکا بر ماهیت تعامل فی‌مابین در جریان روابط اجتماعی باعث شکل‌گیری اعتماد مبتنی بر وفاداری، صداقت، صمیمیت و ... در بین افراد می‌شود.

اخلاقیات: صاحب‌نظران معتقدند که در زمان حاضر، اکثر جوامع دچار بحران اخلاقی و مشکلات ناشی از بی‌توجهی به ارزش‌های انسانی و معنویات شده‌اند. این وضعیت در همه کشورهای جهان کم‌وبیش وجود دارد، اما در جوامعی که غالب مردم از ثبات نسبی اقتصادی یا حداقل امکانات زندگی بی‌بهره‌اند، نادیده گرفتن ارزش‌ها و اصول اخلاقی بیشتر به چشم می‌خورد. در این جوامع به منافع و صلاح جامعه چندان اهمیت داده نمی‌شود.

اطلاعات: اطلاعات مؤثرترین و کارآمدترین ثروت و سرمایه هر ملت است. ثروتی که برخلاف ثروت‌های دیگر از بین نمی‌رود و هرچه مصرف شود قوی‌تر و کامل‌تر می‌شود. اطلاعات میزان دانشی است که اعضای شبکه اجتماعی از یکدیگر دارند.

مشارکت و شبکه‌های اجتماعی: مشارکت در امور اجتماعی و عضویت در شبکه‌های مبتنی بر ارزش‌های مشترک ابعادی دیگر از سرمایه اجتماعی را شکل می‌دهند. بدین ترتیب با بررسی میزان عضویت افراد در جامعه در تشکلهای جامعه مدنی (انجمن‌ها، کانون‌ها و گروه‌هایی که روابط افراد در آن‌ها با یکدیگر افقی بوده و رابطه عمودی رئیس و مرئوس در آن وجود ندارد. میزان مشارکت در فعالیت‌های مدنی نظیر انتخابات، حضور در گردهمایی‌ها، مناظره‌های سیاسی، نامه نوشتن به روزنامه‌ها و نمایندگان مجلس و... به‌عنوان دیگر شاخص‌های سرمایه اجتماعی‌اند.

وضعیت سرمایه اجتماعی در کشورهای جهان

براساس مطالعات صورت گرفته میزان سرمایه اجتماعی در بین کشورهای مختلف متفاوت است. میزان این تفاوت وابسته به میزان اعتماد به دولت و مردم، اخلاقیات، مشارکت اجتماعی و شبکه وسیع ارتباطات و اطلاعات ارزیابی می‌شود؛ به‌طور مثال در پژوهشی، اعتماد اجتماعی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در ۷ کشور دنیا بین سال‌های ۱۹۹۹ تا ۲۰۰۱ مورد مقایسه قرار گرفت و نتایج نشان داد که افراد اعتماد‌کننده در کشور کره (۶۰ درصد) بسیار بالا و بالاتر از شش کشور اروپایی مورد بررسی یعنی سوئیس (۴۳ درصد)، آلمان شرقی (۳۵ درصد)، آلمان غربی (۳۲ درصد)، اسپانیا (۲۸ درصد)، مجارستان (۱۸ درصد) و اسلوانی (۱۴ درصد) هستند.

در پژوهشی دیگر که سرمایه اجتماعی بین کشورها در سال‌های

۱۹۹۹-۲۰۱۴ بررسی شد شاخص‌های سرمایه اجتماعی حکمرانی خوب، شاخص فساد، دسترسی به اینترنت و مشارکت زنان در بازار کار در نظر گرفته شد که

نتایج نشان‌دهنده این بود که در کشورهای با سرمایه اجتماعی بالا، شاخص‌های حکمرانی خوب، دسترسی به اینترنت، میزان ثبت‌نام در آموزش عالی و نرخ مشارکت زنان اثر مستقیم و معنی‌داری بر رشد اقتصادی دارند و شاخص فساد اثر منفی بر رشد اقتصادی دارد. در کشورهای با سرمایه اجتماعی پایین شاخص فساد، اثر منفی و معنی‌دار بر رشد اقتصادی دارد. شاخص‌های حکمرانی خوب و نرخ مشارکت زنان برای کشورهای با سرمایه اجتماعی پایین، بی‌معنی بوده و اثر دسترسی به اینترنت بر رشد اقتصادی کشورهای با سرمایه اجتماعی پایین، منفی و معنی‌دار و اثر میزان ثبت‌نام ناخالص در آموزش عالی مثبت و معنی‌دار می‌باشد (مکیان، کرلایی و بهرامی، ۱۴۰۰).

طبق آماری که در طرح ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۱۳۸۰ به‌وسیله دفتر طرح‌های ملی به دست آمده ۸۸٫۴ درصد مردم به اعضای خانواده خود بسیار زیاد اعتماد داشتند. این رقم در مورد اقوام ۴۹ درصد و در مورد دوستان نیز ۴۹ درصد بوده است.

همچنین مطابق نظرسنجی ارزش‌ها (۲۰۰۵) تنها ۱۰٫۵ درصد پرسش‌شوندگان ایرانی با این گزاره که «بیشتر افراد جامعه قابل اعتماد هستند» موافق بوده‌اند و در مقابل ۸۸٫۷ درصد معتقدند که «باید در برخورد با مردم بسیار مراقب و محتاط باشند». قطعاً این آمار با توجه به بحران‌ها و شرایط اقتصادی و اجتماعی فعلی فزونی گرفته است.

سرمایه اجتماعی در استان‌های ایران

نتایج مطالعه‌ای که در سال ۱۳۹۱ برای برآورد روند سرمایه اجتماعی در استان‌های ایران دوره دهساله (۱۳۸۸-۱۳۷۹) انجام شد، نشان داد که بالاترین میانگین سرمایه اجتماعی برای کل کشور در سال ۱۳۸۷ و کمترین مقدار میانگین سرمایه اجتماعی در سال ۱۳۸۱ بوده است. مطالعه میانگین سرمایه اجتماعی نشان می‌دهد که در دوره ۱۰ ساله موردنظر، تهران دارای کمترین و خراسان جنوبی دارای بالاترین مقدار میانگین سرمایه اجتماعی می‌باشند. در این بین در سال ۱۳۸۴ استان تهران با افت شدید در سرمایه اجتماعی و مقدار ۵٫۲۹ در رده انتهایی استان‌های ایران و استان خراسان جنوبی با شاخص ۴۸٫۵۴ و کرمان با ۴۴٫۳۱ در بالاترین رتبه سرمایه اجتماعی در استان‌های ایران قرار گرفتند. مطالعه دیگری که در سال ۱۳۹۷ برای برآورد روند سرمایه اجتماعی در استان‌های ایران دوره سال‌های (۱۳۹۲-۱۳۸۵) انجام شد، نشان داد که در سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۸۸ استان کهگیلویه

حلقه اتصال
سرمایه اجتماعی
به اقتصاد، مبادله
است. سرمایه
اجتماعی شرایطی
را به وجود
می‌آورد که فرد در
مبادله، از بودن
فرصت‌ها به
دلیل خسارتی که
متوجه طرف مورد
مبادله می‌شود،
خودداری کند
و این مسئله
او را در مبادله
قابل اعتماد
می‌سازد
به نحوی که هزینه
کنترل رفتار و
نظارت بر طرف
مبادله (هزینه
مبادله) را کاهش
می‌دهد.

و بویراحمند در صدر استان‌های کشور از دیدگاه میزان سرمایه اجتماعی قرار دارد. در سال ۱۳۸۹ استان یزد و در سال‌های ۱۳۹۰، ۱۳۹۱ و ۱۳۹۲ نیز استان زنجان بیشترین سطح سرمایه اجتماعی کشور را به خود اختصاص داده است. از سویی، در سال‌های ۱۳۸۵، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۱ استان ایلام، در سال‌های ۱۳۸۶، ۱۳۸۹ و ۱۳۹۲ استان تهران، در سال ۱۳۸۷ استان کرمان و در سال ۱۳۹۰ استان همدان کمترین میزان سرمایه اجتماعی را داشته‌اند.

سرمایه اجتماعی زمینه‌ساز توسعه اقتصادی

رشد اقتصادی از جمله اهدافی است که هر اقتصادی آن را دنبال می‌کند و دلیل این امر نیز دستیابی به منافع و مزایای فراوانی است که در روند رشد تحقق می‌یابد. اما دستیابی به رشد اقتصادی بالا و پایدار نیازمند پاسخ به این سؤال است که چه عواملی نرخ رشد اقتصادی را تأمین می‌کند؟ یا نرخ رشد اقتصادی چگونه و از طریق چه عوامل و سیاست‌هایی تحت تأثیر قرار می‌گیرد؟ از نظر تاریخی، نخستین مفهوم و عامل تأثیرگذار بر رشد اقتصادی در الگوهای رشد، عامل سرمایه بود و تغییرات تولید یا رشد اقتصادی با تغییرات انباشت سرمایه فیزیکی تبیین می‌شد، به‌گونه‌ای که هر چه تراکم سرمایه فیزیکی در کشوری بیشتر بود، انتظار می‌رفت رشد اقتصادی آن‌هم افزایش یابد. اما تجربه کشورهای پیشرفته و مطالعات مختلف در زمینه رشد اقتصادی کشورها در طول زمان یا در میان کشورها نشان می‌دهد که توضیح نرخ رشد اقتصادی فقط از طریق عوامل مرسوم مانند سرمایه و نیروی کار، نتایج دقیق به دست نمی‌دهد و سرمایه انسانی و اجتماعی به‌عنوان یک متغیر اصلی باید وارد مدل‌های رشد شود، (آقایی، رضا قلی‌زاده و باقری، ۱۳۹۲) به نقل از Jahngard (۲۰۰۵) تا نتیجه توسعه اقتصادی باشد.

اما سرمایه اجتماعی چگونه موجب رشد اقتصادی می‌شود؟

حلقه اتصال سرمایه اجتماعی به اقتصاد، مبادله است. سرمایه اجتماعی شرایطی را به وجود می‌آورد که فرد در مبادله، از ربودن فرصت‌ها به دلیل خسارتی که متوجه طرف مورد مبادله می‌شود، خودداری کند و این مسئله او را در مبادله قابل اعتماد می‌سازد به‌حی‌که هزینه کنترل رفتار و نظارت بر طرف مبادله (هزینه مبادله) را کاهش می‌دهد.

بانک جهانی از این نوع سرمایه، به‌عنوان «ثروت نامرئی» یاد می‌کند. اگر روابط متقابل اجتماعی (که فرهنگ، آداب و رسوم، هنجارها، نهادها، شبکه‌های اجتماعی و غیره در چگونگی تشکیل آن نقش دارند) در جهت مثبت، رشد و تکامل یافته باشد، می‌تواند در تعاملات و مبادلات اقتصادی باعث کاهش هزینه‌های مبادلاتی و تأثیر بر سایر انواع سرمایه شود و در نهایت

بر رشد اقتصادی تأثیرگذار باشد. تأثیر سرمایه اجتماعی بر کارایی و بهره‌وری عوامل، از مهم‌ترین اثرات این سرمایه می‌باشد. در دنیای کنونی، قرارداد کاملی که بتواند تمام جوانب و هزینه‌های یک پیمان را در برداشته باشد، غیرممکن یا بسیار مشکل و پرهزینه است. در این حالت است که اعتماد و سرمایه اجتماعی به کمک افراد و گروه‌ها آمده و با کاهش فرصت‌طلبی، ضعف‌های موجود در قراردادهای ناقص را جبران کرده و از یک سو ضمن ایجاد رونق اقتصادی، بازدهی قراردادها را افزایش داده و باعث افزایش کارایی و بهره‌وری عوامل تولید می‌شود و از سوی دیگر، با افزایش تعهد نیروی کار، هزینه‌های کنترل و نظارت را کاهش می‌دهد.

جهت دیگری که سرمایه اجتماعی می‌تواند مؤثر باشد، تأثیرگذاری بر سرمایه‌گذاری می‌باشد. در واقع سرمایه‌گذاری، مکانیسم انتقال سرمایه اجتماعی به رشد اقتصادی است. سرمایه اجتماعی به‌وسیله افزایش اعتماد و کاهش رفتارهای فرصت‌طلبانه، باعث پشتیبانی از سرمایه‌گذاری‌های انجام شده می‌شود که می‌تواند باعث تخصیص مناسب و کارآمدتر دارایی‌ها و سرمایه‌گذاری‌ها گردد؛ همچنین پروسه تولید را تسهیل کرده و باعث افزایش تولیدات و در نتیجه رشد اقتصادی نیز گردد.

سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی در استان کرمان

سرمایه‌های متعددی مانند سرمایه‌های فیزیکی، طبیعی، انسانی و... بر رشد اقتصادی یک کشور مؤثرند. یکی از انواع این سرمایه‌ها، سرمایه اجتماعی است که اخیراً صاحب‌نظران و اقتصاددانان آن را به‌عنوان یک عامل کلیدی در توسعه اقتصادی در نظر می‌گیرند. همان‌طور که قبلاً ذکر شد در سال ۱۳۸۴ استان کرمان با ۴۴،۳۱ در بالاترین رتبه سرمایه اجتماعی قرار داشت. که در سال ۱۳۸۷ این رقم تغییر قابل توجهی پیدا کرد و باعث شد استان کرمان از کمترین میزان سرمایه اجتماعی برخوردار شود. همچنین مطالعات در این زمینه نشان دادند که میزان مشارکت اجتماعی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در شهر کرمان در سطح پایینی قرار داشت (گروسی و نقوی، ۱۳۸۷). نتایج مطالعه‌ای دیگر نشان داد که میزان سرمایه اجتماعی ساکنان محلات محروم از مناطق غیر محروم در شهر کرمان کمتر است (امیرکافی، ۱۳۹۹). بنابراین می‌توان گفت میزان سرمایه اجتماعی در شهر کرمان روند نزولی دارد و این روند می‌تواند تأثیر منفی بر رشد و پیشرفت اقتصادی استان داشته باشد. استان کرمان ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های زیادی برای تولید و پیشرفت اقتصادی داراست. مطابق گزارش معاونت برنامه‌ریزی وزارت صنعت، معدن و تجارت (۱۳۸۹) استان کرمان جزء استان‌های توسعه‌یافته صنعتی در کشور محسوب می‌شود

در استان کرمان علاوه بر سرمایه مادی به سرمایه اجتماعی و اعتماد نهادی نیاز است. در حقیقت احساس

دید شده و مورد توجه قرار گرفتن مردم می‌تواند نقش مهمی در افزایش اعتماد به سازمان‌ها و نهادهای اقتصادی تأثیرگذار در استان داشته باشد

به‌طوری‌که مردم این منطقه بتوانند بدون احساس ایجاد مزاحمت و با امنیت روانی در بخش‌های سود آفرین سرمایه‌گذاری نمایند و موجبات کارآفرینی و رشد و توسعه اقتصادی را فراهم نمایند.

پیشنهادات برای بهبود وضعیت سرمایه اجتماعی

اگر خواهان رشد اقتصادی یک منطقه هستید بایستی علاوه بر سرمایه مادی، موارد زیر را نیز مهیا سازید تا رفاه آن جامعه را تأمین نمایید.

- بهبود سطح معیشت و درآمد سرانه مردم آن جامعه،
- توزیع عادلانه ثروت و دارایی‌ها در جامعه،
- شکل‌گیری سازمان‌های غیردولتی مؤثر،
- وجود صداهای اعتراضی و نقاد حاکمیت جهت بهبود عملکرد مسئولان،
- به رسمیت شناختن حقوق مدنی و شهروندی،
- ثبات سیاسی و نبود خشونت،
- پاسخگویی و مسئولیت‌پذیری مسئولان،
- اثربخشی و کارآمدی حکومت،
- نظام اداری قوی و سالم و ...

همگی این موارد می‌توانند اعتماد از دست رفته مردم یک منطقه را بار دیگر افزایش داده و زمینه سرمایه‌گذاری، کارآفرینی و توسعه اقتصادی را فراهم سازند. در غیر این صورت همواره باید شاهد فرار سرمایه‌های مادی و فرار نخبگان از منطقه‌ای باشیم که درگیر فقر است و به شدت به توسعه اقتصادی نیازمند است. ♦♦

منابع

- مکیان سید نظام‌الدین، کرلایی‌بادی فریبا و بهرامی فرشته (۱۴۰۰)، سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی، مطالعه مقایسه‌ای بین کشورهای با سرمایه اجتماعی بالا و کشورهای با سرمایه اجتماعی پایین، فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، ۳۳، صص ۱۸۴-۲۰۹
- امیرکافی مهدی (۱۳۹۹)، بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در محلات محروم (مطالعه موردی: شهر کرمان)، نشریه جغرافیای اجتماعی شهری، ۱۶ (۷): صص ۱۵۰-۱۲۵
- گروسی سعید، نقوی علی (۱۳۸۷)، سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی در شهر کرمان، فصلنامه علمی و پژوهشی رفاه اجتماعی ۸ (۳۰ و ۳۱): صص ۶۱-۸۲
- آقایی مجید، رضا قلی‌زاده مهدیه و باقری فریده (۱۳۹۲)، بررسی تأثیر سرمایه انسانی بر رشد اقتصادی در استان‌های ایران، فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی ۶۷، صص ۴۴-۲۱
- Jahangard, E. (2005), Forecast Iran's economic growth and compare with fourth development program. The Journal of Planning and Budgeting, 9(6), 5-46 (in Persian)

که در رتبه نهم (از میان یازده استان) قرار گرفته است. این رتبه در مقایسه با استان‌های هم‌گروه خود پایین است و در صورت عدم توجه به عوامل مؤثر بر رشد اقتصادی به‌ویژه سرمایه اجتماعی ممکن است جایگاه خود را از دست داده و در ردیف استان‌های کمتر توسعه‌یافته صنعتی قرار بگیرد.

به نظر می‌رسد که در استان کرمان علاوه بر سرمایه مادی به سرمایه اجتماعی و اعتماد نهادی نیاز است. در حقیقت احساس دیده شدن و موردتوجه قرار گرفتن مردم می‌تواند نقش مهمی در افزایش اعتماد به سازمان‌ها و نهادهای اقتصادی تأثیرگذار در استان داشته باشد به طوری که مردم این منطقه بتوانند بدون احساس ایجاد مزاحمت و با امنیت روانی در بخش‌های سود آفرین سرمایه‌گذاری نمایند و موجبات کارآفرینی و رشد و توسعه اقتصادی را فراهم نمایند. اما اگر اکثریت جامعه احساس کنند به حال خود رها شده‌اند و نمی‌توانند به مسئولان جهت ترندهای پیشرفت اعتماد کنند رشد آن جامعه در هاله‌ای از ابهام فرو خواهد رفت.

